

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ШЕВЧЕНКОВОГО ТЕКСТУ

Євгенія ЛЕБІДЬ

821.161.2: 82-94
Щоденник7Шевченко

**ГЕНЕЗИС,
ПРОБЛЕМАТИКА,
МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ДІАРНОГО ТЕКСТУ**

(«ЖУРНАЛ»

Т. Г. ШЕВЧЕНКА)

У статті окреслено загальні риси розвитку жанру щоденника в українській та зарубіжній літературі, дослідженню характерні риси його поезики та основні етапи рецепції в літературознавстві. Особливу увагу звернено на щоденник Т. Шевченка; визначено специфіку його аналізу в шевченкознавстві.

Ключові слова: діаристика, наративна стратегія, рецепція, авторефлексія.

Жанр щоденника оригінальний та унікальний як в українській, так і в зарубіжній літературній традиції. Його універсальним філософським підґрунтям цілком може бути японська буддистська категорія «укійо», що виявилася найяскравіше у мистецтві гравюри. «Укійо-е» – у буквальному перекладі – «картини тлінного світу» [23, 14], тобто зображення окремих епізодів повсякденного життя, осмислення та милування ними. Наближеність «атмосфери» жанру до японської філософії відзначав і російський дослідник В. Топоров (який досліджував щоденник Ісікави Такубоку), зауваживши, що манера написання щоденника «*alia prima*» – від першої спроби, схожа на те, «як малювали японські художники, котрі сповідували принцип дзен», що додає текстові достовірності саме через «щирість і відвертість «першого жесту» [21, 84].

Філософія щоденника парадоксально пов'язана з категорією буденного буття, як виміру людського існування: з одного боку, через буденність «гальмується актуалізація неповторно-особистісного начала» [22, 69], а з іншого – саме частково завдяки щоденнику, де відображено буденність, відбувається індивідуалізація («процес становлення внутрішнього світу людини в результаті освоєння свідомістю змісту індивідуального» [22, 240]). Важливу роль в інтерпретації філософії жанру щоденника відіграє також категорія самосвідомості людини. Комунікативна домінанта щоденника – автокомунікація. У щоденнику виявляється «сутність внутрішнього світу особистості, <...> відношення суб'єкту до об'єктивного світу <...>, усвідомлення особистісного свого зв'язку із зовнішнім світом» [22, 564].

Провідними рисами щоденника є його хронологічність, послідовність, щоденність. Останню навіть символічно закодовано в етимології назви жанру майже в усіх європейських літературах – укр. «щоденник», «діаріуш», пол. «ramiętnik», «diariusz», «dziennik», рос. «дневник», нім. «Tagebuch» («Buch» – книга, «Tage» – днів) – щоденна книга, італ. «diario», англ. «diary», фр. «journal». Теоретична складова жанру щоденника має такі параметри: композиція (особливості побудови та характер оповіді), топіка і стилістика [14, 786]. До композиції щоденника можемо віднести формальну структуру, загальне змістове наповнення та хронотоп. Діарна топіка – це ідейно-тематичний зріз тексту і його система образів. Тематика щоденника, те, про що автор пише, корелює із мотивами написання тексту, допомагає зрозуміти читачеві, навіщо письменник його створив. Стилістика щоденника – метод і стиль подачі матеріалу, а у вужчому сенсі – лексико-синтаксична організація твору.

Витоки діарної прози в українській літературі можна умовно віднести до IX–X століть і співвіднести із багатьма жанрами. Зокрема ознаки щоденникового передтексту знаходимо ще в «житійній» (агіографічній) літературі – біографічність, описи діахронічного характеру, прискіпливий (і відносно суб'єктивний) відбір фактів для записування. Певна наближеність до щоденника є й у «Повчанні...» Володимира Мономаха – велика міра одвертості, орієнтування на власний життєвий досвід, автобіографічність. Риси діаристики наявні й у такому жанрі, як подорож, «ходіння»: репрезентація авторської позиції, часткова документальність, нотування особистих спогадів і вражень. Ще більше схожості із хронографами, літописами, які відзначалися послідовною фіксацією подій, чітким датуванням [18, 94], розмаїттям піджанрів у одному тексті.

Щоденник як автокомунікативний жанр відбувся в Україні в епоху пізнього Відродження – цю думку підтримують такі науковці, як О. Шеховцова, І. Сирко, Т. Космеда. У цей період у літературі суб'єктивне начало переважає, безособовим, тож «особистісне стає домінантою художньої свідомості <...>, виникає й щораз більше посилюється інтерес до особистості письменника, його біографії, життєвих позицій і принципів, громадських зв'язків» [18, 95].

Л. Ушкалов вважає, що в українській традиції діарний жанр почав формуватись у першій половині XVII століття – записки Київського митрополита Петра Могили [25, 22]. Натомість В. Соболев виводить перші щоденники з української барокової літописної прози (Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка) та від українських діаріушів доби Середньовіччя (П. Борзаківського, П. Ладинського,

М. Ханенка, Я. Марковича). Поняття «діаріуш» «у перекладі з польської означає щоденник, твір, де події подано у формі хронологічної послідовності щоденних записів» [19]. До традиційного діарного тексту наближені автобіографічні записки А. Филиповича іподорожні записи П. Орлика та В. Григоровича-Барського (у двох останніх маємо справу із жанровою модифікацією щоденника – травелогом). Значну роль у формуванні жанру дослідниця відводить щоденникові Д. Туптала, де «відтворене <...> життя великої духом, яскравої талантом людини» [19]. У ХІХ ст. в структурі щоденника відбулося «переакцентування домінант», змінилися функції щоденників, які давали можливість «реалізації морально-інтелектуальних запитів особистості» [18, 97] та стали відкритими для публічного читання.

Окрім класичних зразків жанру (тексти А. Мокрицького, М. Маркевича, П. Куліша, Т. Шевченка), у цей час з'явилися белетризовані щоденники («Записки сумасшедшего» М. Гоголя, «Верное лекарство», «Путевые записки зайца», «Записки студента» Є. Гребінки). Сміслові навантаження такої жанрової форми – наближення читача до тексту, розкриття перед ним думок, внутрішнього світу героя, його снів або фантазій.

У сучасному українському літературознавстві посилилася тенденція до об'єктивного і ґрунтовного дослідження щоденникового дискурсу. Сучасні філологічні студії щоденника зосереджено на описі генезису жанру, поетики й основних категорій, мовних особливостей щоденникового тексту, визначенні специфіки дискурсу, місця поміж інших автодокументальних жанрів. Дослідження щоденників у філологічній парадигмі базується як на традиційних літературознавчих методах вивчення тексту, так і на психолінгвістичних дослідженнях, студіях психології творчості. Нині письменницькі щоденники вважають самостійним жанром документальної (автодокументальної) літератури, «творча лабораторія» письменника (де формується або відточується його стиль) та біографічний текст, що містить риси авторової психіки, елементи його приватного життя, інтимних переживань.

Роботи літературознавців, присвячені жанрові щоденника, можна поділити на три великі групи залежно від характеру та предмету дослідження:

- студії над теоретичними питаннями (Д. Затонський, Т. Радзівська, О. Галич, К. Танчин, Т. Бовсунівська);
- роботи, орієнтовані на висвітлення певного етапу розвитку діаристики або її загальної історії (А. Ільків, Н. Ландар, І. Сирко, Ю. Чимириш);
- статті й монографії сучасних літературознавців, спрямовані на аналіз особливостей щоденників конкретних авторів (Д. Туптала, П. Орлика – В. Соболю; П. Куліша – Ю. Бондар; Т. Шевченка – Б. Рубчак, О. Білокінь, Н. Момот, Т. Космеда, А. Ільків та ін.; В. Винниченка – Г. Костюк, Є. Заварзіна, О. Матвєєва; О. Довженка – С. Мащенко, Н. Чиж, Н. Троша, О. Гончара – О. Галич, Я. Вельможко; П. Сороки – О. Шеховцова, О. Кобилянської – Р. Жаркова та ін.).

У 2000-ні в зарубіжному літературознавстві актуалізувався поділ щоденників за гендерним принципом – на „чоловічі” й „жіночі” (праці Д. Мартінсон та С. Селлерс). Ця тенденція поступово знаходить відгук і на вітчизняних теренах, наприклад, у роботах Т. Качак та Р. Жаркової.

В сучасному українському літературознавстві співіснують кілька класифікацій щоденників, описаних у роботах Г. Костюка, К. Танчин, В. Соболю, А. Ільків. Найбільш універсальним та інтерлітературним є поділ щоденників на традиційні (прості документальні записи), літературні (складні за структурою, «яка вміщує реальний, есеїстичний та художній шари» [13, 628] та белетризовані (вигадані, художні). У класифікації щоденників Г. Костюка за мірою відвертості з читачем/реципієнтом виокремлено:

1. – щоденники, які «автори обдуманно пишуть з розрахунком на публікацію» [11, 186]. До цього різновиду дослідник залучає і щоденник Шевченка, зауважуючи, що письменники «омінають свідомо різні особисті, побутові, часто прикрий і негативні деталі» [11, 186]. Однак із цим твердженням можна посперечатися, оскільки поет, насправді, цілком відверто описує окремі моменти зі свого приватного життя, навіть ті, що можна двозначно витлумачити або такі, що можуть зіпсувати його репутацію;

2. – «сухі, телеграфічні нотатки» [11, 187];

3. – «глибоко особисті, вивчені інтимними фактами» [11, 186] тексти.

4. – записи письменницьких «щоденних спостережень, <...> схоплення характеристичних портретів, пейзажів, навіть нових тем» [11, 187].

На наше переконання, важко віднести «Журнал» Шевченка лише до однієї з груп цієї класифікації, оскільки він містить окремі ознаки кожної. Ця «хроніка» [24, 42; 44; 53; 64], «пестрая книга» [24, 11] є синтезом документального і літературного щоденників, із великою перевагою рис останнього. Конкретні, стислі нотатки, на зразок – «Окончил портрет Якоби» [24, 127], «Получил письма от Кулиша и от М. Лазаревского» [24, 145], органічно співіснують у тексті з роздумами над естетикою К. Лібельта (10–11 липня 1857), з гумористичною оповіддю про зустріч зі старообрядцями (запис 16 липня 1857), із портретною замальовкою про Андрія Обеременка (запис від 29 липня 1857) та ін.

До класифікацій українських дослідників варто долучити ще міркування А. Понсонбі про можливість поділу щоденників за призначенням: написані лише для себе і ті, що надаються до публікації [30, 5]. Англійський дослідник вбачає істотні відмінності в цих двох різновидах, навіть вживає два різні слова – «Journal» (як хроніка, що має історико-літературну цінність і може бути надрукована) та, власне, «Diary» (інтимний щоденник, що становить інтерес для дослідження індивідуальності діариста). Вартий уваги нюанс: щоденник Шевченка, хоча й не носив цілком особистого характеру, і відпочатку автор давав його для прочитання друзям (запис від 13 червня 1857), все ж дає дослідникам широке поле для психологічних спостережень (Б. Рубчак, Т. Бовсунівська, А. Харченко). Також А. Понсонбі класифікує щоденники за мірою авторського втручання у текст: регулярні щоденникові записи із ситуативною правкою; періодичні записи з інтервалом у кілька днів/тижнів/місяців і періодичною правкою; щоденники, що їх виправляє автор на етапі підготовки тексту до публікації [30, 4].

Будь-який щоденник як текст орієнтовано на читача (сам автор у зрілому віці, друзі, родина, нащадки); особливо налаштовані на реципієнта письменницькі щоденники. Тож, у автора завжди лишається спокуса чимось прикрасити себе, стати на хвилинку Іншим, змінити акценти чи додати барв. Тому одне із най-

складніших питань, яке належить до психології творчості, це наскільки автор може чесно й адекватно змалювати себе у щоденнику. Усвідомлений чи ні самообман – нормальне явище для такого інтимного тексту, як слушно зауважив Дж.-Г. Байрон: «I fear one lies more to one's self than to anyone else» [30, 11] – «Боюся, дехто обманює себе більше, ніж будь-кого іншого». Отже, навіть щоденники можна поділяти на суб'єктивні та об'єктивні. Останні вирізняються щирістю, описом інтимних переживань, приватних деталей побуту, тоді як суб'єктивні – більшою мірою піддані авторській самоцензурі, редагуванню, позбавлені «незручних» подробиць, думок. Прикладом таких полярних текстів можуть бути щоденники Куліша і Шевченка, цю їхню відмінність помітив ще С. Єфремов, полягає вона саме у спроможності (або не-) автора на граничну «чесність із собою». А. Понсонбі визначає такі риси «хорошого» (широкого) щоденника (з погляду реципієнта): • він має бути необхідним автору – «useful book» [30, 32], • регулярним; • настільки чесним, наскільки можливо; • спонтанним у записах, аби читач міг відчутти – «the particular aroma of the moment» [30, 43]. «Журнал» Шевченка має всі вищезначені риси. На відміну від решти щоденників у давній та новій українській літературі, у Шевченковому бачимо значний поступ для жанру в досвіді самоаналізу, внутрішнього самоусвідомлення та авторового розкриття себе.

Щоденник є цінним джерелом для вивчення особливостей авторського стилю (ідіостилію) Шевченка як засобу «для розуміння внутрішнього світу поета» [15, 165]. Оригінальність манери автора може розкриватися через специфіку логічного мислення, вміння робити висновки, розкривати індивідуальні поцінвальні конотації. Можемо виокремити такі особливості художнього методу: особливий відбір художніх засобів у межах одного тексту; оригінальний перебіг думок автора зумовлює особливості побудови висловлювань; точність у переданні деталей і портретних характеристик; міра «приховування і оголення прийомів» [15, 166]; використання емоційно забарвленої лексики в окремих частинах тексту поряд із загальними, стриманими, нейтральними міркуваннями; засіб емоційного впливу на читача, аргументування авторської позиції, коли експресивним буває навіть нейтральне висловлювання.

Серед мотивів написання щоденників можна назвати: звичку, егоцентризм, бажання писати, прагнення переосмислити минуле, схильність до самоаналізу, рефлексій, любов до споглядання і фіксування життя як такого. У сфері духовного діарний текст часто буває викликаний серйозним потрясінням, несподіваними обставинами, різкими змінами в житті; він «чимось у долі автора спровокований, народжується на гребені великої емоції» [3, 436]. Мотиви написання такого щоденника часто перегукуються з його основними функціями: самопізнання (автоексплікація), порятунок від самотності (комунікативна функція), лікування (терапевтична функція). Дослідниця К. Танчин за призначенням виокремлює кілька різновидів щоденників:

- щоденник-свідчення (С. Єфремова, С. Васильченка, З. Гіпіус);
- щоденник, породжений нарцисистичними мотивами (В. Поліщука, О. Кобилянської);
- щоденник-документ самоаналізу і самонавчання (В. Винниченка, Л. Толстого);

– щоденник – пам'ять про себе самого (В. Поліщука, К. Чуковського);
 – щоденник як засіб психічної самотерапії (О. Кобилянської, Т. Шевченка) [20, 16].

Як бачимо, перший і четвертий різновиди корелюються без істотних відмінностей, оскільки більшість щоденників (особливо письменницьких) містять і важливі матеріали про біографію автора, і відомості про епоху, в яку він жив, про його оточення та місця перебування. Більш лаконічним і переконливим видається поділ щоденників О. Єгорова за суб'єктивно-психологічним і соціально-історичним мотивуванням:

1. – щоденники, розпочаті у юному віці (період становлення);
2. – щоденники, написані у критичному віці, коли людина проживає другу половину життя. Обидва типи об'єднує вікова психологія.
3. – тюремно-засланчі щоденники, які виконують психологічно-компенсаторну функцію. До цієї групи автор відносить і щоденник Шевченка.
4. – щоденники подорожей (ведені в науково-пізнавальних цілях);
5. – культурно-історичні щоденники (щоденники-літописи) [5, 16-17].

Визначаючи функції призначення щоденника Шевченка, О. Єгоров називає його тюремно-засланчим, як і тексти В. Кюхельбекера та В. Короленка [5, 38] (в українському літературознавстві цю думку підтримує Т. Космеда [10, 112]). Однак у «Журналі» знайшли відображення лише останні тижні заслання – від 12 червня до 29 липня 1857 (після цього поет вестиме його ще майже рік). Тому текст Шевченка не є цілком тюремним, як стверджує дослідник (таким, до прикладу, є щоденник В. Стуса), а значною мірою він є близьким і до щоденників другої половини життя і подорожніх записів (травелогів).

Комунікація у процесі написання щоденника «націлена на процес, а не на результат, і ланцюжок щоденникових записів відображає саме такий тип комунікації» [16, 151]. Класичний (автентичний) щоденник автор пише для себе як своєрідну хроніку, засновану на самоаналізі, рефлексіях, фіксації подій життя внутрішнього і зовнішнього; такий текст часто пишеться за складних обставин, коли людина перебуває в умовах самотності, непочутості, стражденності. У літературному щоденникові – автор завжди має на увазі конкретного або уявного читача; це текст-експеримент письменника у розвитку своєї творчості, він стає творчою «лабораторією». У випадку «Журналу» Шевченка поєднання цих двох типів щоденника перетворює монологічний текст на відкритий діалог між митцем і суспільством. Саме наближеність до літературної форми щоденника спричинює наявність у ньому значної кількості піджанрів, що є частинами мозаїки цілісного тексту. Зауважимо ще одну особливість щоденника Шевченка: період, коли його написано, цілком можна співвіднести з граничною (межовою) ситуацією [27, 435] («Grenzsituation» – К. Ясперс), кризовим станом або навіть граничним буттям, коли людина внаслідок усвідомленого вибору здійснює вчинок морального самовизначення і проходить певне випробування. «Журнал» у цьому разі справді виконував «психотерапевтичну функцію» [21, 84], давав змогу подолати болісне очікування і без травм перейти від стану неволі до свободи. Шевченко занотував про мотиви створення свого «домашнього» [24, 12] журналу: «писать охота страшная» [24, 12], але не для друку, а для вузького кола

близьких друзів, «от нечего делать» [24, 14], для «ежедневного упражнения пера» [24, 14]. Однак, «словам автора не завжди варто цілком довіряти <...> часто справжній мотив написання щоденника прихований для нього» [5, 14], незначний привід який слугує поштовхом до створення тексту, може іноді приходувати серйозні й вагомні причини. У пізнішому записі від 12 липня поет занотує: «кончился первый месяц моего журнала. Какой добрый гений шепнул мне тогда эту мысль? <...> журнал для меня сделался необходимым» [24, 51].

На сьогодні в українському шевченкознавстві є значна кількість праць із студіювання щоденника поета, які можна класифікувати за етапами, що демонструють низку тенденцій гуманітарної науки у висвітленні означеної теми:

– перший період (В. Білозерський, Л. Жемчужников, О. Кониський) – замітки, спогади, навіть переклад, покликані «адаптувати» джерело для сприйняття реципієнтовно, ознайомити читача з пропонованим матеріалом: «В уверенности, что всякое слово нашего незабвенного поэта дорого и любопытно каждому читателю <...> помещаем отрывок из дневника Шевченка, – дневника, который не предназначался к печати <...> Дневник этот занимает 102 больших полулиста и представляет драгоценные биографические данные» [4, 6]. Естетичне значення щоденника визначено поверхово і дещо пафосно: «взглянуть поближе на эту простую, сильную, истинно-художественную натуру, на эту глубоко-печальную, но поучительную, героически выдержанную, жизнь. Только из «дневника» можно узнать, сколько детской искренности и мужественного самосознания, сколько человечности, можно сказать – благости, было в чистом сердце нашего Тараса» [4, 6]. Видання тексту є купюрним, а дослідження описовим, висловлені думки мають, переважно, констатаційний характер, що є цілком природним явищем для початкового періоду вивчення питання. У «Вступному слові» від редакції, що передує перекладу «Записок або Журналу» авторства О. Кониського, теж мовиться про «найважливіший життєписний матеріал» [7, 440], до того ж ««Основа» мусіла друкувати Записки викидаючи цілі сторони» [7, 440], а пропоноване видання репрезентували як повне «окрім хіба 2–3 фраз, таких, що жадним чином їх друкувати не можна і ваги вони не мають. До перекладу не заведені ті московські вірші, що Тарас переписував з друкованого» [7, 441]. Надрукований у «Правді» «Журнал» поета також був покликаний виправити хиби або й зовсім спростувати неточні, неправдиві спогади, друковані тоді в «Київській старовині» та інших часописах [7, 440];

– другий період – П. Зайцев, М. Могилянський, І. Айзеншток, В. Міяковський, П. Филипович, С. Єфремов, М. Новицький – публікування уривків, а також передмови, коментарі, статті, що супроводжували повне видання щоденника у 20-ті роки ХХ ст., а також студії, які не лише переказують твір Шевченка чирозкривають його біографічний контекст, але й досліджують його як літературний текст. У цьому сенсі особливу увагу привертає розвідка І. Айзенштока, де він, рецензуючи видання «Журналу» 1927 року, вказує на інформаційну «перевантаженість» [1, 114] та неузгодженість коментарів до нього. Зауваживши «відносну позалітературність» (позбавленість тексту «професійного відбитку») [1, 113] щоденника, дослідник наголошує на потребі його аналізу саме як літературного твору.

Підсумковий характер для свого часу має розвідка С. Єфремова «Літературний автопортрет Шевченка», вміщена як редакторська передмова після вступного слова в академічному виданні «Журналу». Автор одним із перших в українському літературознавстві простежив історію жанру щоденника від зародження в літописних літературних формах та розвитку в текстах XVI–XVII століття (діаріюші, записи А. Филипovichа, П. Могили, Я. Марковича, історичні твори Г. Грабянки та ін.). Окреслюючи особливості щоденника Шевченка, С. Єфремов підкреслює його граничну щирість і безпосередність; як вважає науковець, це «одверта сповідь людини, що ні з чим не криється, нічого не таїть про себе й ні з чим не ховається» [6, 263]. Також дослідникові належать ґрунтовні роздуми про психологію Шевченка, графічні характеристики «Журналу», докладний аналіз у ньому граматичних огріхів та відбитку «української фонетики». На зв'язок почерку поета у щоденнику із його емоційним станом вказав С. Єфремов, зауваживши: «Характер письма носить на собі виразну печатку того чи іншого настрою поета, стан його духу одбивається тут, мов у дзеркалі. Рівно, густо, акуратно, мов по шнуру, йдуть писані рядки. Але ось у якомусь місці рядки раптом ламаються, літери немов стрибають, рука тремтіла пишучи» [6, 274]. Саме «тремтіння руки» помітне у записах поета, коли він отримав звістку про звільнення та в записах про стосунки із К. Піуною. До того ж, «не тільки оцим зверхнім виглядом вказують себе дні хвилювання <...>, в ці дні ряснішає й помилок, недописок, недоглядів. Звичайнісінькі слова, що їх стріваємо по інших місцях у належному написанні, тут стають перекрученими, недописаними, покаліченими» [6, 275].

Не можна лишити поза увагою ще одну особливість щоденника поетового, що її помітив С. Єфремов: Шевченко увиразнює своє ставлення до окремих осіб, підкреслюючи лексеми («Декабрист», «Графиня», «Тормоз») на їх позначення конкретними графічними нюансами: «виписано, немов одпечатувано літеру за літерою, конче каліграфічно і конче з великої літери» [6, 275]. Характерний дизайн («зовнішні» особливості) щоденника Шевченка безпосередньо пов'язані з його професією художника, з прагненням графічно «упорядкувати» текст: «Перший рядок у кожній сторінці йде по зробленій умисне графці, а до його припасовуються й інші, збоку, од широченького берега рукопису, так само одмежовані графкою» [6, 274].

– третій період – Ю. Івакін, О. Білецький, М. Комишанченко, Н. Крутікова, Є. Шаблювський – більшість праць радянського періоду мають помітні риси суспільно-політичної заангажованості, тяжіють здебільшого до описовості або зосереджують увагу лише на окремих аспектах проблеми. Зокрема, Ю. Івакін присвятив дослідженню сатири щоденника окрему частину своєї монографії. Науковець цитує та докладно аналізує чи не єдине пряме висловлювання поета про сатиру (запис від 26 червня 1857 року), зазначаючи: «Якщо епітети «ловкая», «умная», «меткая», «изящная» не потребують коментарів, то що значить розумінні Шевченка сатира «верная» і «благородная»? «Верная» – це вірна правді життя <...>, вірно обирає ціль <...> сатира реалістична. <...> Під «благородною» сатирою Шевченко розумів сатиру благородну і за своєю метою – духовно пробуджувати людей в ім'я кращого майбутнього, і за своїми засобами, далекими від прийомів чисто зовнішнього комізму» [8, 226]. Ю. Івакін визначає такі осо-

бливості сатиричної та іронічної манери Шевченка: введення в несатиричний текст сатиричних визначень, гостре суб'єктивне забарвлення авторської мови, лаконічні сатиричні прізвиська, «ущипливі» оцінки тощо. Зауважимо, що дослідник дуже багато уваги приділяє мовностилістичним прийомам вираження іронії в тексті, зокрема походженню та функціонуванню окремих лексем і епітетів у щоденнику. Однак, у книзі Ю. Івакіна не простежено впливу української сатиричної традиції на Шевченків щоденник та її еволюції.

Саме на цьому етапі розвитку шевченкознавства відстежуємо поглиблення інтересу науковців до лектури Шевченка, імпліцитно чи відкрито заявленої у щоденнику. З-поміж інших авторів дослідники найчастіше називають прізвиська П.-Ж. Беранже, А.-О. Барб'є, Й.-В. Гете, І. Крилова, О. Пушкіна, К. Лібельта, О. Хомякова та ін. [2, 254]. Влучними й досі актуальними лишаються спостереження О. Білецького над психологією щоденника: «це своєрідний автопортрет <...> Шевченко не думає себе «показувати»: він «показується» безпосередньо, <...> не каючись, а природньо розкриваючись в усій різноманітності своєї особи» [2, 250–251]. С. Єфремов зазначав: „Шевченко-художник чимало лишив нам своїх автопортретів <...> Але, мабуть, найкращий з-поміж їх – то оці сторінки <...> Літературний автопортрет Шевченка зберіг усі притаманні риси, усі властивості свого великого творця” [6, 262].

Дослідженню естетики щоденника, його структури й системи образів присвячено роботу Н. Крутікової. Наголошуючи на щирості та правдивості тексту Шевченка, відсутності в ньому «вимислу», вона зазначає, що головний інструментарій письменника – «домисел, відбір, художня типізація, узагальнення баченого і пережитого» [12, 130]. Н. Крутікова підкреслила жанрову гетерогенність «Журналу»: «в щоденнику є й жанрові сцени, і описи зустрічей з різними людьми, їх характеристики, і дорожні враження, і пейзажі, і філософські роздуми, і гнівні політичні інвективи <...> поряд з цим – сні і ліричні спогади, естетичні судження про твори музики, живопису і літератури, цитати з народних пісень і віршів сучасних поетів, сторінки, присвячені глибокому самоаналізу» [12, 130], зазначивши, що єдності такому різноспрямованому матеріалу надає особа автора.

– четвертий період – від кінця ХХ ст. до сьогодення: Б. Рубчак, О. Бистрова, О. Білокінь, Т. Бовсунівська, Н. Момот, І. Дзюба, Т. Космеда, Л. Ушкалов.

Ми не визначаємо за мету проаналізувати усі наявні дослідження, оскільки навіть стислий, огляд значно переобтяжить теоретичну частину нашої роботи, зупинимось лише на висвітленні ключових тез у роботах сучасних науковців. Знаковою в шевченкознавстві стала праця Б. Рубчака «Живописаний Шевченко», де у руслі структуралістської та постструктуралістської методик здійснено низку влучних спостережень над поетикою «Журналу». Дослідник заперечує домінанту в літературознавстві думку про щоденник як твір щирий та інтимний (С. Єфремов, М. Могилянський, В. Шубравський та ін.), стверджуючи, що «інтимність» у ньому – це «засіб літературної гри» [17, 67]. Б. Рубчак розглядає низку полемічних питань, зокрема про мову щоденника, його діалогічність (у термінології М. Бахтіна), оригінальність жанрової форми і методу ведення, стильові особливості. У своїй статті науковець застосовувапоняття К. Юнга «персона» («persona») – «термін, яким позначалася маска древнього актора» [26, 223], що

визначала роль, яку він грав. Персона або псевдо-Самість – сукупне уявлення про людину, яке вона витворила з досвіду взаємодії з довкіллям [26, 127]; це якості «вигідні» у суспільстві, зовнішня установка, позбавлена негативних рис і слабкостей. Рубчак визначає такі персони-маски у щоденнику Шевченка – «українськомовна», невдалого коханця П'єро, Дон Жуана, судді-пророка, дивака, сибарита Фальстафа, тобто в кожній конкретній ситуації маємо справу лише з грою, залежно від обставин і людей навколо: коли потрібно авторові – маска лає царя і поміщиків, а коли ні – маску П'єро змінює маска безжурного Фальстафа. Дослідник навіть робить надмірно різкий висновок: «ніякими «щирими сповідями» тут навіть і не пахне. Все це з початку до кінця – література» [17, 83]. Проте насамкінець він зазначає, що «під усіма масками в «Журналі» світиться обличчя особистості, що на нього немає заперечення» [17, 87], тож, переконуємося, логічніше пояснювати зміни в авторському Я щоденника не грою, не маскуванням, а суперечливими рисами в характері Шевченка. Варто зауважити, що постмодерністський термін «авторська маска», запропонований американським дослідником К. Малмгренем [29, 164], потрібно використовувати, як це робить Т. Гундорова, на позначення персонажа-оповідача у повістях – кобзаря Дармограя. Наративна авторська маска покликана налаштувати й організувати реакцію імпліцитного читача, забезпечити повноцінну літературну комунікацію.

Теорія Б. Рубчака знайшла подовження і в дальших дослідженнях. На його роботі ґрунтується дисертаційне дослідження Н. Момот, зокрема, вона таки використала дослідника: пояснення причин написання тексту, його традиційний поділ на 4 частини за місцями перебування і відповідні варіації в його формі, твердження про гетерогенну природу «Журналу» й виокремлення низки мікрожанрів, міркування про своєрідне поєднання в записах лірики й гумору, ідею авторських масок як засобу гри у творі, інтерпретацію снів, її специфіки та функцій.

Т. Космеда, аналізуючи щоденник Шевченка в мовознавчому аспекті, звертає увагу на питання мовної особистості, функціонування окремих концептів у структурі тексту (Москва, Петербург, Україна тощо), проблеми автокомунікації в поезіях «Кобзаря». Дослідниця зосереджується і на літературознавчій проблематиці, зокрема висвітлює місце і роль щоденника в системі жанрів, на меті його написання та параметрах дослідження (висновки ґрунтуються на базі робіт О. Галича, Н. Ландар, О. Єгорова, К. Танчин, А. Ільків). Космеда побіжно розглядає праці шевченкознавців про щоденник поета, зупиняючись детально лише на студіях Б. Рубчака і Н. Момот. Авторські зауваження про інтертекстуальні фрагменти в «Журналі» (експліцитні та імпліцитні) мають поверховий характер і зводяться до переліку прізвищ (зрозуміло, неповного) авторів можливих підтекстів та літературознавців, що займалися розробкою цієї проблеми.

В зарубіжному літературознавстві існує дві роботи, де проаналізовано «Журнал» поета. Перша – ««Журнал» Т. Шевченка і традиція особистого щоденника» належить німецькому славістові П. Кірхнеру. Дослідник розглядає становлення особистого щоденника (інтимного журналу – «Journal intime») у європейській літературі. Він виокремлює кілька періодів у історії розвитку жанру: зародження – від XV століття (свідчення, приватні документи) і до 1830 року, коли було опублі-

ковано щоденник Дж.-Н.-Г. Байрона французькою мовою; 1830–1860-ті роки – історичні журнали, хроніки, подорожні записи; від 1860-х і до кінця XIX століття, «коли ера журналу була повністю відкрита» [28, 66]. Кірхнер вважає, що саме Шевченко у XIX столітті вповні освоїв мистецтво ведення щоденника (хоч і не замислювався про жанр свого тексту) із його характерною формою розповіді, підвищеним інтересом до життя душі та бажанням збагнути власне «Я». Шевченко, як зазначає дослідник, здійснив в історії українського особистого щоденника перехід від «літератури як висловлювання» до «літератури як свідчення» (література «hic et nunc» – «тут і тепер») [28, 70]. Посилаючись на іншого німецького літературознавця, діариста П. Бернера, П. Кірхнер виокремлює такі функції особистого щоденника, притаманні й «Журналові» поета: розвантаження пам'яті, акумулювання рефлексій, настроєвих зарисовок та ін. вражень як ґрунту для подальших творів, «самоосвітлення», «творення особистості» [28, 67].

2002 року російський дослідник діарної прози XIX століття О. Єгоров присвятив щоденнику Т. Шевченка окрему частину своєї монографії. В роботі докладно розглянуто своєрідність часопросторової організації «Журналу» та зроблено висновок про те, що традиційні форми хронотопу модифіковані в тексті відповідно до стану свідомості автора та представлено в таких різновидах – фізичний, ідеальний, автономний (сни, фантазії, спогади). Цілком слушним є пояснення О. Єгорова інтенсивності сновидінь поета компенсаторним характером, зумовленим періодом напруженого внутрішнього очікування [5, 110–113]. Як і більшість дослідників, Єгоров зазначає, що основним у системі образів тексту є особистість Шевченка; образ автора в «Журналі» вибудовано на гармонійному поєднанні двох мотивів – самоіронії та ліризму [5, 114]. Значно універсальнішим, ніж у попередніх студіях (О. Білецького, Б. Рубчак) видається поділ щоденника Шевченка на дві частини: перша – життя в Новопетровському, а друга – повернення до Петербурга. Важливо, у тексті є своєрідне підтвердження цієї думки, сам Шевченко розділить свій текст на «до» і «після», занотувавши після звільнення: «Настала новая эпоха, в моей старой жизни должно быть все новое» [24, 65].

Однак, мусимо зауважити, що деякі думки науковця явно полемічні, а іноді й зовсім провокативні. До прикладу, автор безапеляційно відносить текст до російської літератури лише на підставі того, що написано його російською мовою [5, 108]. Але цей факт може пояснити позицій психолінгвістики, насамперед, поширенням другої після рідної мови у колективі, оточенні (колективний білінгвізм). Б. Рубчак із цього приводу зазначав: «Одна з можливих причин того, що «Журнал» написаний російською мовою – це ті знайомі й незнайомі «искренние друзья» <...> я думаю, що російську мову вибрало не тільки біографічне «я», але й те, яке було збудоване для читача» [17, 68]. Проте неприйнятним вважаємо твердження науковців про розділення авторського «я» поета на «російськомовну» та «україномовну» маски [17, 68], або, як пропонує Т. Космеда, на «українця, українського патріота, носія української ментальності, українського національного характеру» і «загальноросійського громадянина, гуманіста, який лояльно сприймає культуру й мову Російської імперії» [10, 112]. Наразі існують студії в галузі психолінгвістики білінгвізму, у яких зроблено дуже важливі висновки, до-

тичні й до пояснення Шевченкового використання російської мови, наприклад, доведено, що двомовна людина може створювати своєрідний усвідомлений «бар'єр» між мовами, розділяючи сфери їх вживання. Деякі ментальні операції специфічні лише для конкретної (рідної) мови, таким чином, зазвичай, як правило, думає, мріє, молиться, висловлює свої емоції найчастіше рідною мовою. Шевченко перебував на момент написання щоденника вже тривалий час за межами України у російськомовному середовищі, що позначилось і на мові його текстів, зокрема й «Журналу», але в різних стресових ситуаціях (коли поет втомлений, роздратований, закоханий), крізь російський текст «проривається» українська мова.

Єгоров також вдається до неприпустимих у науковому тексті шовіністичних висловлювань, на зразок: «Саме на нього [образ автора – Є. Л.] найчастіше спрямована іронія, присмачена чималою кількістю незлісного хохляцького [курсив мій – Є. Л.] гумору» [5, 115]. У деяких міркуваннях науковець демонструє нерозуміння, так би мовити, «невчитування» в текст, відсутність «close textual reading» (оптимальної дослідницької стратегії, яка передбачає уважне читання з максимальним наближенням до тексту), цитує і тлумачить твір Шевченка, залишаючи поза увагою контекст його написання, авторську іронію тощо. Висловлювання дослідника, що містять хибні висновки: «Однако отсутствие ясного плана и утрата навыка писания на первых порах затрудняют работу авторской мысли. В сфере внимания поэта оказываются совершенно незначительные предметы» [5, 109] – демонструють нерозуміння поетової іронії над рутинністю власного існування в Новопетровському. Хибним є і твердження Єгорова про належність щоденника до екстравертного типу, через «відсутність записів рефлексивно-го характеру», нібито поет намагався «не заглиблюватися у сферу тонких почуттів і переживань», таїна «психологічного життя не приваблюють Шевченка-оповідача» [5, 117–118] (повз увагу дослідника пройшли сповнені витонченого психологізму авторефлексії в записах від 13, 17, 29 червня, 1 липня, 8 серпня 1857 року тощо). Також він явно несправедливо применшує естетичну вартість щоденника поета в поверхових порівняльних зіставленнях із текстами В. Кюхельбекера та В. Короленка [5, 119].

Тож, керуючись логікою дослідження та зважаючи на масив консолідованої інформації попередніх досліджень діаристики, вважаємо за можливе визначити типи щоденників в українській літературі від початків до 2 пол. XIX ст., залежно від мотивів їх написання: щоденник як інтимна книга (особисті записи) – П. Куліша, А. Мокрицького; щоденник як відбиток епохи – „малі діарії” (А. Филиповича, М. Ханенка); щоденник – духовний пошук („щоденні записки” Д. Туптала); щоденник-травелог В. Григоровича-Барського; щоденник як жанрова форма художнього твору („Записки сумасшедшого” М. Гоголь, „Верное лекарство”, „Записки студента”, „Путевые записки зайца” Є. Гребінка). „Журнал” Т. Шевченка містить риси різних типів, тому його визначали як джерело фактографічного матеріалу, і як літературне явище. Проте, попри значну розробленість проблеми та чималу кількість студій, окремі питання щодо аналізу тексту й досі лишаються відкритими (особливості хронологу, прийоми організації оповідної структури тощо).

Список використаної літератури

1. Айзеншток І. Академічний Шевченко // Червоний шлях. – 1928. – № 4(61). – С. 110–114.
2. Білецький О. І. Російська проза Т. Г. Шевченка // Білецький О. І. Від давнини до сучасності. Зб. праць з питань української літератури. У 2-х томах. – Т. 2. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1960. – С. 231–257.
3. Бовсунівська Т. В. Теорія літературних жанрів. – К.: Київський університет, 2009. – 519 с.
4. Дневникъ Т. Гр. Шевченка. [Вступна примітка] // Основа. – 1861. – Апрель (4–6). – С. 6–9.
5. Егоров О. Г. Дневники русских писателей XIX века: Исследование. – М.: Флинта: Наука, 2002. – С. 108–124.
6. Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993. – 351 с.
7. Записки або Журнал... [Вступне слово] // Правда. Львів, 1893. – Т. 16 – 19. – С. 440–441.
8. Івакін Ю. О. Сатира в щоденнику // Івакін Ю. О. Сатира Шевченка. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1959. – 344 с.
9. Комишанченко М. П. Літературно-критичне слово безсмертного Кобзаря. – К.: Радянська Україна, 1961. – 42 с.
10. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу: монографія. – Дрогобич: Коло, 2012. – 372 с.
11. Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. Дослідження. Критика. Полеміка. – Нью-Йорк, 1980. – 283 с.
12. Крутікова Н. Є. Естетичне значення щоденника Т. Шевченка // Н. Є. Крутікова. Шляхами дружби і єднання. Російсько-українські літературні зв'язки. – К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1972. – С. 127–142.
13. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 636 с.
14. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина. – М.: НПК «Интелвак», 2003. – 1596 с.
15. Пештак П. Російський формалізм // Література. Теорія. Методологія: зб. ст. / пер. з польськ. С. Яковенка, упор. і наук. ред. Д. Уліцької]. – К.: Києво-Могилян. акад., 2006. – С. 165.
16. Радзівська Т. В. Щоденник як різновид комунікативної діяльності // Текст як засіб комунікації. – К.: АН України; Інститут української мови, 1993. – С. 145–178.
17. Рубчак Б. Живописаний Шевченко («Журнал» як текст) // Світи Тараса Шевченка: Зб. ст. до 175-річчя з дня народження поета / ЗНТШ: Філологічна секція. – Т. 214. – Нью Йорк, 1991. – С. 65–90.
18. Сирко І. Генеза жанру щоденника: історіографічний огляд // Українська мова. – 2013. – № 4. – С. 93–102.
19. Соболев В. Жанр давньоукраїнського щоденника в контексті традицій // Slavica litteraria. Sborník prací Studia minora facultatis philosophicae universitatis Brunensis. X 8, 2005. URL: https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/103297/X_SlavicaLitteraria_08-2005-1_10.pdf?sequence=1 (дата звернення: 17.06.2016).
20. Танчин К. Я. Щоденник як форма самовираження письменника : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.06 «Теорія літератури». – Тернопіль, 2005. – 20 с.
21. Топоров В. Н. Два дневника (Андрей Тургенев и Исаева Такубоку) // Восток–Запад. Исследования. Переводы. Публикации. Выпуск четвертый. – М.: Наука, 1989. – С. 78–99.
22. Філософський енциклопедичний словник / [ред. кол.: В. І. Шинкарук, Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін.]. – К.: Абрис, 2002. – 741 с.
23. Чжоу Син. Няньхуа из Сучжоу и ее влияние на японскую гравюру XVII – XIX веков: Автореф. диссертации ... кандидата искусствоведения: 17.00.09. – Санкт-Петербург, 2010. – 21 с.
24. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. – К., 2003. – Т. 5. : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. “Букварь южнорусский”, записи народної творчості. – 496 с.

25. Щоденник / Тарас Шевченко; упорядн., автор передмови та приміток проф. Л. Ушкалов. – Харків: Видавець Савчук О.О., 2014. – 448 с.
26. Юнг К. Г. Психологические типы / пер. с нем. С. Лорие ; общ. ред., предисл. В. В. Зелинского. – Санкт-Петербург: Азбука, 2001. – 733 с.
27. Ясперс К. Философская вера / [пер. с нем. М. И. Левиной] // Ясперс К. Смысл и назначение истории. – 2-е изд. – М. : Республика, 1994. – С. 420–508.
28. Kirchner P. Taras Ševčenkos „Журнал” und Tradition des Journal intime. Zeitschrift für Slawistik. 1988. Н 1. S. 63–70.
29. Malmgren C. D. Fictional space in the modernist and postmodernist American novel. Lewisburg: Bucknell UP, 1985. – 240 p.
30. Ponsonby A. English Diaries: A Review of English Diaries from the Sixteenth to the Twentieth Century with an Introduction on Diary Writing. – London, 1923. – 447pp.

Summary. The article is devoted to research of development of diary genre in Ukrainian and foreign literatures. Also are examined features of its poetics and basic stages of reception in literary criticism. The special attention applies on the diary of T. Shevchenko; the specific of his analysis in Shevchenko’s studies is determined.

Keywords: diary studies, narrative strategy, reception, autoreflection.

